



ग्रामीण विकासाची संकल्पना

* टिप्प Semister III क्षाळी घटक नं. १ ते ४ वाचा
प्रकरणाची प्रस्तोत्रवना (Block Introduction) :

अखिल गानव समाजाचे ग्रामीण समाज (Rural Society) आणि नागर समाज (Urban Society) असे मुख्य दोन प्रकार पाडले जातात. ग्रामीण समाज म्हणजे खेड्यातील लोकांचा समाज तर नागर समाज म्हणजे शहरातील किंवा नगरातील लोकांचा समाज असे स्थुलमानाने म्हणता येते. जगातील वहसंख्यांक लोके हे खेड्यात म्हणजेच ग्रामीण समाजात राहतात. मानव समाजाच्या उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेत अगोदर ग्रामीण समाज व नंतर नागर समाज उदयास आला. त्यामुळे साहजिकच नागर समाजाच्या तुलनेत प्रामीण समाज हा अधिक महत्त्वाचा ठरला. ग्रामीण समाजातील लोकांचे जीवन हे साधे, सुखी व समाधानी होते. औद्योगिक क्रांतीनंतर मात्र ही स्थिती पालटली. झाधारणत: १६ व्या आणि १७ व्या शतकात अनेक शास्त्रीय व तांत्रिक शोध लागले. या शोधांवर आधारलेली अनेक वंते व तंत्रे उदयास आली. वस्तू व सेवा यांच्या उत्पादनासाठी यंत्रांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होऊ लागला. यातूनच कारखाना उत्पादन पद्धती (Factory System) उदयास आली. यालाच औद्योगिक क्रांती असे म्हटले गेले. या क्रांतीमुळे औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, भांडवलशाही अर्थव्यवस्था यांना चालना मिळाली. इंग्लंडमध्ये झालेल्या या औद्योगिक क्रांतीचे लोण प्रथम इतर युरोपियन राष्ट्रात, पुढे इतर पाश्चात्य राष्ट्रात आणि त्यानंतर आशिया-आफ्रिका खंडातील राष्ट्रांतही पसरले. सर्वच राष्ट्रात मोठमोठे उद्योगधंडे सुरु झाले. त्यामुळे शेती व्यावसायाचे महत्त्व कमी झाले. खेड्यातील घरगुती उद्योग मोडकळीस आले. परिणामी ग्रामीण लोक बेकार होऊ लागले. मोठे उद्योगधंडे हे प्रामुख्याने शहरात सुरु झाले. त्यामुळे बेकार झालेले ग्रामीण लोक रोजगार मिळविण्यासाठी शहरांकडे स्थलांतर करू लागले. खेडी ओस पदू लागली. त्यांचे विघटन सुरु झाले. खेड्यांत म्हणजेच ग्रामीण समाजात बेकारी, दारिद्र्य, अनारोग्य, अनन्धान्याची टंचाई इ. अनेक समस्या निर्माण झाल्या आणि ग्रामीण जीवन अधिक दुःखी, कष्टी व दयनीय बनले. खेड्यांचे महत्त्व लयाला गेले. पुढे राज्यकर्ते, विचारकंत, समाजसुधारक, सामाजिक कार्यकर्ते इत्यादीचे लक्ष ग्रामीण समाजातील या दुःखद स्थितीकडे वेधले गेले. परिणामी ग्रामीण जीवनाचा व तेथील समस्यांचा अभ्यास सुरु झाला. या अभ्यासाच्या आधारे ग्रामीण समाजातील समस्यांची सोडवणूक करून ग्रामीण लोकांची स्थिती सुधारण्यासाठी विविध उपक्रम, कार्यक्रम व योजना सुरु झाल्या. यातूनच 'ग्रामीण विकास' ही संकल्पना उदयास आली. आणि जगातील बहुतेक सर्वच देशात या संकल्पनेस महत्त्व प्राप्त झाले. आशिया-आफ्रिका खंडातील बहुसंख्य देश हे खेड्यांचे देश म्हणून ओळखले जातात. त्यामुळे या देशात "देशाचा विकास म्हणजे खेड्यांचा विकास" असेच मानले जाते. आज ग्रामीण विकास हे या देशांचे एक महत्त्वाचे राष्ट्रीय ध्येय बनलेले आहे. थोडक्यात जगात सर्वत्रच कमीजास्त प्रमाणात ग्रामीण विकासाचे कार्यक्रम राबविले जात आहेत. या कार्यक्रमांचा अभाव पदून सामाजिक परिवर्तनास मोठी चालना मिळालेली आहे. त्यामुळे ग्रामीण विकासाचा अर्थ, त्याची उद्दिष्टे, व्याप्ती, व्युहरचना, दृष्टिकोन, पद्धती व साधने कार्यक्रम आणि या कार्यक्रमांचा व्यक्ती व समाज यांच्यावर पडतेला प्रभाव इत्यादीचा अभ्यास अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, सामाजिक मानवशास्त्र, राज्यशास्त्र इत्यादी सामाजिक शास्त्रांमध्ये (Social Sciences) होऊ लागला. त्यामुळे ग्रामीण विकास हा आंतरविद्याशाखीय अभ्यास विषय (Interdisciplinary

प्रस्तावना (Introduction) :

या प्रकरणाच्या प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे ग्रामीण विकास ही संकलन : भाषण समजादून घेणार आहोत. ग्रामीण विकास ही संकलनाना ग्रामीण (Rural) आणि विकास (Development) या दोन संज्ञांव्या एकत्रीकरणातून बनलेली आहे. ग्रामीण या संज्ञेचा अर्थ याठिकाणी ग्रामीण समाज म्हणजेच खेड्यात गाहणाऱ्या लोकांचा समाज असा आहे. “ग्रामीण समाज म्हणजे सापेक्षतः लहान आकाराच्या भूप्रदेशातील अशी मानवी वसाहत की जिच्यामध्ये लोकसंख्येची घनता कर्मा असून प्राथमिक मंबंधाचे प्रावल्य असते आणि भुख्यतः कृपीप्रधान असे आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन आढळते.” अशी व्याख्या आपणास करता येईल. तर विकास या संज्ञेचा अर्थ पुढील दिशेने होणारे परिवर्तन किंवा प्रगतीशील परिवर्तन असा आहे. “इच्छित किंवा अपेक्षित दिशेने होणारे परिवर्तन म्हणजे किमास होय.” अशी आपणास व्याख्या करता येईल. संयुक्त गट्टमंधाच्या तज्ज्ञ समितीच्या मते “विकासाचा संबंध मानवाच्या केवळ भौतिक गरजांशी नमून तो त्याच्या जीवनाच्या सामाजिक परिस्थितीतील सुधारणेशी आहे. विकास म्हणजे केवळ आर्थिक वृद्धी (वाढ) नव्हे, तर वृद्धीवराच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, संस्थानात तसेच आर्थिक परिवर्तन होय. यावरून “विकास म्हणजे मानवी कल्याणाच्या दृष्टीने आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक इत्यादी क्षेत्रात अपेक्षित परिवर्तन घडून येणे” अशीही व्याख्या करावारे. घोडक्यात ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण ममाजाचा विकास होय. ग्रामीण ममाजात गाहणाऱ्या लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय जीवनात अपेक्षित दिशेने घडून येणारे परिवर्तन किंवा सुधारणा किंवा प्रगती म्हणजे ग्रामीण विकास होय. ग्रामीण विकास या संकलनपेचे सुस्पष्ट आकलन होण्यासाठी तुम्ही येथे ग्रामीण विकासाचा अर्ध, त्याचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये आणि ग्रामीण विकासाची उद्दिष्टे इत्यादी बाबीचा अभ्यास करणार आहात.

ग्रामीण विकासाचा अर्थ (Meaning of rural development) : प्रस्तावित करण्यात ग्रामीण विकास या संकल्पनेचा अर्थ स्थूलमानाने स्पष्ट केलेला आहे. या संकल्पनेना अर्थ अधिक सुभवाणी व विकासाठी कडाही मान्यवर विचारवतांनी ग्रामीण विकासाच्या दिलेल्या व्याख्या अभ्यासणे योग्य ठरेल.

ग्रामीण विकासाच्या व्याख्या (Definition of rural development):

- १) “ग्रामीण समाजात उपलब्ध अमलेल्या भौतिक आणि मानवी साधनसंपत्तीचा पुरेपूर उपलब्ध करून रोती, उद्योग जिक्षण, आरोग्य, आहार, निवास, संस्था व संघटना इत्यादी विविध क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणणे व त्याद्वारे ग्रामीण लोकांचे विशेषतः दुर्बल घटकाचे जीवनमान त्यांच्या सक्रिय सहभागाद्वारे उन्हांनी घेणारे ग्रामीण विकास होय.” अशी व्याख्या आपणास करता येईल.
 - २) जी. पार्धसारथी : ग्रामीण भागातील गरीब लोकांना त्यांच्या भौतिक आणि मानवी साधनसंपत्तीचा अधिक चांगला उपयोग करण्याच्या संधी देऊन त्यांचे जीवनमान उन्हांवर्णे हे ग्रामीण विकासातील निर्णायक घटकतत्व आहे. दांशिवाय ग्रामीण साधनसंपत्तीच्या उपयोगास कार्यात्मक महत्त्व असत नाही.
 - ३) जेम्स एच. कॉप्प : ग्रामीण विकास ही सामूहिक प्रयत्नांची अशी प्रक्रिया आहे, की जिच्याद्वारे नागरी यंत्रावाहेर राहणाऱ्या लोकांच्या कल्याणात आणि आत्मसाक्षात्कारात सुधारणा करण्याचे ध्यय दाळगल जाते.
 - ४) मायकेल टॉडरो : ग्रामीण विकासात पुढील तीन गोष्टींचा समावेश होतो. १) जीवनाच्या विविध स्तरांमध्ये सुधारणा करणे. ज्यामध्ये रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, आहार, निवास व सामाजिक सेवांची विविधता यांचा समावेश आहे. २) ग्रामीण उत्पन्नाच्या वितरणातील असमानता आणि उत्पन्न व आर्थिक संधी यांसंदर्भातील ग्रामीण - नागर समतोलातात असमानता कमी करणे. ३) या सुधारणांची गती टिकविण्याची व वाढविण्याची ग्रामीण क्षेत्राची क्षमता.
 - ५) जागतिक बँक ग्रामीण विकास क्षेत्रीय धोरण प्रवंध : विशिष्ट लोकसमूहाच्या - ग्रामीण भागातील

गरीब लोकांच्या-आर्थिक व सामाजिक जीवनात सुधारणा करण्यासाठी तयार केलेली व्यूहरचना म्हणजे ग्रामीण विकास होय. ग्रामीण भागात उपजीविकेची साधने मिळविण्यासाठी घडपणाऱ्या लोकांमध्ये जे सर्वांत अधिक गरीब आहेत त्यांच्यापर्यंत विकासाची फळे पोहचवण्याचा त्या व्यूहरचनेत समावेश होतो. अशा समूहामध्ये लहान शेतकरी, कूळे व भूमिहीन लोकांचा समावेश आहे.

६) आशियातील ग्रामीण विकासाविषयाचे दृष्टिकोन या विषयावरील चर्चासत्रात पुढीलप्रमाणे व्याख्या केली गेली. “ग्रामीण विकास ही आपल्या पर्यावरणाचे नियंत्रण करण्याच्या ग्रामीण लोकांच्या क्षमतेत सतत वाढ करणारी प्रक्रिया असून अशा नियंत्रणामुळे फायद्यांचे विस्तृत वितरण घडून येते.”

वरील व्याख्यांच्या आधारे ग्रामीण विकास या संकल्पनेचा अर्थ आपणास-पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) ग्रामीण भागातील उपलब्ध असलेल्या भौतिक व मानवी साधनसंपत्तीचा पुरेपूर उपयोग करून ग्रामीण जीवनाच्या विविध क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

२) ग्रामीण लोकांचे विशेषत: दुर्बल किंवा गरीब लोकांचे जीवनमान त्यांच्या सक्रिय सहभागाद्वारे उंचावणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

३) ग्रामीण लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक राजकीय इत्यादी सर्व क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

४) ग्रामीण भागातील गरीब लोकांपर्यंत विकासाची फळे (लाभ) पोहचविण्यासाठी तयार केलेली व्यूहरचना म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

५) ग्रामीण विकास ही ग्रामीण लोकांची त्यांचे पर्यावरण नियंत्रित करण्याची क्षमता सतत वाढविणारी प्रक्रिया आहे. त्याच बरोबर अशा नियंत्रणामुळे निर्माण होणाऱ्या फायद्यांचे विस्तृत वितरण करणारीही प्रक्रिया आहे.

१.३.२ ग्रामीण विकासाचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये (Nature and characteristics of Rural Development) : वरील व्याख्याच्या आधारे आपणास ग्रामीण विकास या संकल्पनेचे स्वरूप लक्षात येते. ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेच्या स्वरूपाचे अधिक यथार्थ आकलन होण्यासाठी ग्रामीण विकास प्रक्रियेची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे उचित ठरेल. ग्रामीण विकासाची खालील वैशिष्ट्ये सांगता येतात.

१) सार्वत्रिक प्रक्रिया : ग्रामण विकास ही ग्रामीण समाजात अपेक्षित परिवर्तन किंवा सुधारणा घडवून आणणारी प्रक्रिया असून ती सार्वत्रिक स्वरूपाची आहे. कारण कांही थोड्या समाजांचा अपवाद वगळता जगातील बहुतेक सर्वच समाजात ग्रामीण विकासाचे प्रयत्न केले जात आहेत. मानव समाजात ग्रामीण व नागर असे दोन विभाग आढळतात. नागर विभागाच्या तुलनेत ग्रामीण विभाग मागासलेले आहेत. कारण औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, भांडवलशाही अर्थव्यवस्था इत्यादीमुळे ग्रामीण विभागात दारिंद्र्य, बेकारी, निरक्षरता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, दैववादीवृत्ती, अनारोग्य, अस्वच्छता इत्यादी अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. या समस्यांचे निर्मूलन करून ग्रामीण विभागातील लोकांच्या जीवनात सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने विविध उपक्रम, प्रकल्प, कार्यक्रम, योजना राबविल्या जात आहेत. त्यामुळे ग्रामीण विकास ही योजना राबविल्या जात आहेत. त्यामुळे ग्रामीण विकास ही सार्वत्रिक स्वरूपाची प्रक्रिया आहे असे म्हणता येते.

२) सर्वांगीण विकासाची प्रक्रिया : ग्रामीण विकास ही ग्रामीण समाजाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणारी प्रक्रिया आहे. ग्रामीण जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात-आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक इत्यादी सुधारणा किंवा प्रगती घडवून आणणे ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेत अभिप्रेत आहे. सुरुवातीस ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण लोकांच्या आर्थिक जीवनात सुधारणा करणे असा अर्थ घेतला जाई. त्यादृष्टीने शेती व शेतीशी संलग्न व्यवसाय (उदा. पशुपालन, कुकुटपालन, दुग्धव्यवसाय इ.) ग्रामोद्योग व हस्तोद्योग इत्यादीचा विकास करून लोकांना पुरेसा रोजगार उपलब्ध करून देणे. त्याद्वारे त्यांचे उत्पादन वाढविणे व अशा प्रकारे त्यांच्या आर्थिक जीवनात सुधारणा करणे या बाबीचा ग्रामीण विकासात समावेश केला जाई. परंतु अलिकडे ग्रामीण विकासाचा हा घर्ऊदित अर्थ अमान्य केला जातो. आज ग्रामीण लोकांच्या आर्थिक जीवनावरोबत्तच सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, सांस्कृतिक जीवनांमध्ये सुधारणा करणे असा ग्रामीण विकासाचा व्यापक अर्थ स्वीकालेला आहे. त्यादृष्टीने ग्रामीण घर्ऊ साधने, शुद्ध पाणी, वीज इत्यादी आवश्यक व पायाभूत सुविधा पुरवून त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावणे या बद्दोंचाही ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेत समावेश केलेला आहे. केवळ एवढेच नव्हे तर ग्रामीण विकासाच्या उंचाव्यनेत आज सांस्कृतिक व मानसिक विकासाचाही अंतर्भाव केला जातो. लोकांचे आचार-विचार, रुढी-फऱ्यां, श्रद्धा-मूल्ये, यंत्रे-तंत्रे, कल्पना-दृष्टिकोन, कला-कौशल्ये, सामाजिक संस्था-संघटना इत्यादीचा संस्कृतीत उंचावणशाहोतो. त्यादृष्टीने ग्रामीण भागातील बुरसटलेले व कालवाह्य झालेले आचार-विचार, अनिष्ट रुढी परंपरा, उंचश्रद्धा व देवभोक्या कल्पना, परंपरागत व अप्रगत यंत्रतंत्रे व कलाकौशल्ये इत्यादीचे उच्चाटन करून ग्रामीण लोकांना नवे ज्ञान, नवे विचार, नव्या कल्पना, नवीन दृष्टिकोन आधुनिक यंत्रे व तंत्रे इत्यादीची ओळख करून देणे, त्यांचा स्वीकार करावयास लावणे आणि त्यांना परिवर्तनशील विकासाभिमूळे प्रगतीशील व सुधारणावादी बनविणे. म्हणजे च ग्रामीण लोकांची परंपरागत संस्कृती व मनोवृत्ती बदलणे याचाही ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेत समावेश केला जातो. अशा प्रकारे ग्रामीण विकास ही ग्रामीण जीवनाच्या सर्व पैलूंचा एकात्मिक विकास घडवून आणणारी प्रक्रिया आहे. भारतातील समुदाय विकास कार्यक्रम (CDP) किंवा एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (IRDP) हे सर्वांगीण विकासाचे कार्यक्रम होते.

३) विशिष्ट समूहाच्या विकासावर भर : ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेत ग्रामीण समाजाचा आणि त्यामधील चर्चा लोकांचा विकास घडवून आणणे अभिप्रेत आहे हे खेरे. तथापि ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत ग्रामीण भागातील लोकांचा समूह होय. ग्रामीण भागातील लहान शेतकरी, कुळे, भूमिहीन लोक इ. दुर्बल असून त्यांच्या जीवनाचा नगासवर्ग (SC, ST, OBC) यांच्यावर शतकानुशतके अनेक अनिष्ट निर्बंध व अपात्रता लादलेल्या होत्या. त्यामुळे चटक योजना राबविल्या जातात. अलिकडे खिया व वृद्ध यांनाही दुर्बल मानून त्यांच्या विकासाकडे खास लक्ष दिले जाऊ लागले आहे.

४) लोकसहभाग : ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेत “लोकांच्या सक्रिय सहभागातून” त्यांचा व ग्रामीण भागाचा विकास साधणे अभिप्रेत आहे. ग्रामीण विकासाची धोरणे व्यूहरचना, कार्यक्रम, योजना इत्यादीचे निर्धारण, नियंत्रण व अंमलबजावणी करण्याच्या कामात ग्रामीण लोकांचा उत्सूर्त व सक्रिय सहभाग आवश्यक असतो.

त्याशिवाय ग्रामीण विकासाची उद्दिष्टे सफल होऊ शकत नाहीत. म्हणून ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत जास्तीत जास्त लोकांना सहभागी करून घेण्यावर भर दिला जातो. भारतात ग्रामीण पुरात्त्वनेसाठी १९५२ पासून सुरु केलेल्या समुदाय विकास कार्यक्रमांत लोकांनी अपेक्षित सहभाग न दिल्यामुळे च हा कार्यक्रम अपयशी ठरला. त्यामुळे च विकास कार्यक्रमात लोकांचा सहभाग वाढावा म्हणून विस्तारीय पंचायत राज्य व्यवस्था निर्माण करून ग्रामीण लोकांना उत्पन्नाची साधने व अधिकार किंवा सत्ता देण्यात आली आहे. ग्रामीण विकासात लोकसहभाग वाढावा म्हणून ग्रामीण भागातील उपलब्ध असलेल्या मानवी साधनसंपत्तीचा पर्याप्त उपयोग करण्यावर तसेच तिची (मनुष्यवळाची) गुणवत्ता वाढविण्यावर भर दिला जातो. तसेच लोकांमध्ये विकासाची प्रेरणा निर्माण करणे, त्यांचे प्रबोधन करणे, त्यांच्यातूनच विकासाभिमूख नेतृत्वाचा उदय होणे आवश्यक असते. म्हणूनच जेम्स एच. कॉप्प म्हणतात की, “ग्रामीण विकासाचे अंतिम उद्दिष्ट हे पायाभूत संरचना (Infrastructure) नसून लोक (People) आहेत. आणि हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी लोकांचा सहभाग अनिवार्य ठरतो.

५) निरंतर प्रक्रिया : ग्रामीण विकास ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. कारण इतर समाजाप्रमाणेच ग्रामीण समाज देखील पूर्णतः स्थितीशील नाही. त्यामध्ये बदलत्या परिस्थितीनुसार बदल होत असतात. या बदलामुळे ग्रामीण समाजात नवीन गरजा, नवे प्रश्न व समस्या उद्भवत असतात. या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी व या प्रश्नांच्या व समस्यांच्या निर्मूलनासाठी वेगवेगळे कार्यक्रम, उपक्रम व योजना राबवाव्या लागतात. ग्रामीण लोकांची पर्वारणावर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता निरंतरपणे वाढवत रहावे लागते. परिणामी ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया निरंतरपणे चालू रहाते. फक्त तिची गती कमीजास्त असू शकते.

६) देशाच्या विकासाचे अविभाज्य अंग : ग्रामीण विकास हा संपूर्ण समाजाच्या किंवा देशाच्या विकासाचे एक अविभाज्य अंग आहे. आशिया-आफ्रिका खंडातील बहुसंख्य देश हे खेड्यांचे देश म्हणून ओळखले जातात. कारण या देशांमध्ये नागरीकरणाची गती मंद आहे. शहरांच्या तुलनेत खेड्यांची संख्या प्रचंड आहे. बहुसंख्य लोक खेड्यांत म्हणजेच ग्रामीण भागात रहातात. स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या वेळी भातातील सुमारे ८०% लोक खेड्यात रहात होते. म्हणूनच महात्मा गांधी खरा भारत खेड्यात रहातो असे म्हणत. स्वातंत्र्यानंतरची ६० वर्षे पूर्ण होऊनही गांधीजींचे हे विधान खरेच ठरते. कारण आजही सुमारे ७२% लोकसंख्या ६० हजार पेक्षा अधिक खेड्यात वास्तव्य करते. त्यामुळे देशाचा विकास म्हणजे खेड्यांचा विकास हे विधान आजही यथार्थ ठरते. म्हणून विकसनशील देशांच्या दृष्टीने ग्रामीण विकास हे देशाच्या विकासाचे अविभाज्य अंग ठरते.

७) शासनाचा पुढाकार : ग्रामीण विकास हे देशाच्या विकासाचे अविभाज्य अंग असल्याने ग्रामीण विकासात शासनाची भूमिका महत्वाची ठरते. ग्रामीण भागाचा सर्वांगिण विकास घडविण्यासाठी शासनाला पुढाकार घ्यावा लागतो. त्यादृष्टीने ग्रामीण विकासाची उद्दिष्टे, व्यूहाचना, धोरणे ठरविणे, त्यादृष्टीने कार्यक्रमांची व योजनांची आखणी व अंमलवजावणी करणे, त्यासाठी लागणारी प्रशासकीय यंत्रणा उभारणे व आर्थिक तरतुद करणे, लोकांचा विकास कार्यक्रमातील सहभाग वाढविण्यासाठी लोकजागृती किंवा समाजप्रबोधन करणे, विकास कार्यक्रमांचा आढावा घेणे, त्यांचे मूल्यमापन करणे, त्यानुसारी चालणारा ते तेचाचा निकातुलाला करावे कामाची व्युत्पन्न जनताचा यांचा शासनालाच पार पाढाव्या लागतात. त्यामुळे ग्रामीण विकासात शासनाचा पुढाकार असतो. अर्धात या कामी शासन राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील बिगरशासकीय संघटना, विचारखंत, तज्ज्ञ, समाजसुधारक, सामाजिक कार्यकर्ते इत्यादीचे मार्गदर्शन, सल्ला व सहकार्य घेत असते. धोडकयात ग्रामीण विकासात अनेक संस्था व व्यक्तींचा सहभाग व सहकार्य आवश्यक असते. तरीही शासनाची भूमिका ही अग्रक्रमाची व निर्णयिक असाते.

१.३.३ ग्रामीण विकासाची उद्दिष्टे (Objectives of Rural Development) : ग्रामीण विकास या संकल्पनेचा अर्थ, स्वरूप व वैशिष्ट्ये समजावून घेतल्यानंतर आता आपण ग्रामीण विकासाची उद्दिष्टे अभ्यासाणार आहेत. ग्रामीण समाजाचा सर्वांगिण विकास साधणे हे ग्रामीण विकासाचे घेय आहे. या घेयाच्या पूर्तीसाठी ग्रामीण विकासाची कांही निश्चित उद्दिष्टे निर्धारित करता येतात. सर्वसाधारणपणे सांगावयाचे झाल्यास ग्रामीण विकासाची उद्दिष्टे मुख्यतः दोन स्वरूपाची आहते. १) ग्रामीण विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या पायाभूत सुविधा पुरविणे आणि २) ग्रामीण भागातील लोकांच्या उत्पन्नात वाढ करणे.

(Economic and Social Commission for Asia and Pacific (ESCAP) या संस्थेने ग्रामीण विकासाची पुढील वैशिष्ट्ये सांगितलेली आहेत.

- १) ग्रामीण भागातील श्रमशक्तीला आर्थिक क्रियांच्या मुख्य प्रवाहात सामील करणे.
- २) ग्रामीण लोकांच्या विद्यायक शक्तीला आविष्कृत करणे.
- ३) ग्रामीण लोकसंख्येचे शहराकडे होणारे स्थलांतर रोखणे.
- ४) ग्रामीण स्थिया आणि तस्ण यांचा विकास प्रक्रियेतील सहभाग वाढविणे.
- ५) विकास आणि पर्यावरण यांच्या एकात्मिकरणाद्वारे ग्रामीण जीवनाची गुणवत्ता सुधारणे.
- ६) विपूल प्रमाणात असलेल्या मानवी शक्तीचा सर्वांगिण विकास साधणे.

आता आपण ग्रामीण विकासाच्या उद्दिष्टांची अधिक तपशिलाने चर्चा करू या. ग्रामीण विकासाची पुढील उद्दिष्टे सांगता येतील.

१) दारिद्र्य निर्मूलन : दारिद्र्य ही ग्रामीण समाजाची प्रमुख समस्या आहे. त्यामुळे ग्रामीण दारिद्र्याचे निर्मूलन करून ग्रामीण लोकांचे जीवनमान उंचावणे हे ग्रामीण विकासाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. शेती हा ग्रामीण ज्ञोकांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. तथापि तो हंगामी व मागासलेला आहे. त्यामुळे शेती व्यवसायात सुधारणा करणे आवश्यक ठरते. त्यासाठी शेतकऱ्यांना शेती व्यवसायातील आधुनिक उत्पादन तंत्र (सुधारित शेती अवजारे, खते, चंतुनाशके, कृत्रिम पाणी पुरवठ्याच्या सुविधा इ.) पुरविणे व त्याद्वारे शेती उत्पादन वाढविणे हे ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट ठरते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना वर्षभर रोजगार उपलब्ध होऊन त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल व त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जां उंचावेल. शेतकऱ्यांप्रमाणेच ग्रामीण भागात बिगरशेती व्यवसाय करणारे कारागिर आहेत. औद्योगिककरणामुळे त्वांचे हस्तोद्योग व ग्रामोद्योग मोडकळीस आल्याने ते बेकार व दरिद्री बनले आहेत. त्यांना रोजगार पुरवून त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी ग्रामीण हस्तोद्योगांचा व ग्रामोद्योगांचा विकास करणे हे ही ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट अते. ग्रामीण रोजगारात वाढ करण्यासाठी शेतीशी संलग्न असणन्या पशपालन, दुग्धव्यवसाय, कुकुटपालन, भयुमांकिका पालन, नस्त्योपादन, खेळांनी फिड्यांपांपी तैपास रापापी जोडपंचांपा लिंगारा नस्त्यो हे ही एक उद्दिष्ट आहे. ओडक्यात शेती, ग्रामोद्योग, पूरक व्यवसाय इत्यादींचा विकास करून ग्रामीण रोजगारात वाढ करणे व त्याद्वारे तोकांचे उत्पन्न वाढविणे व दारिद्र्याचे निर्मूलन करणे हे ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट आहे.

२) शिक्षण प्रसार : ग्रामीण विकासात लोकांचा सहभाग आवश्यक ठरतो. त्यासाठी लोक हे सुशिक्षित, सुजाण, जागृत, डोळसवृत्तीचे असावे लागतात. तथापि ग्रामीण जागृत शैक्षणिक सुविधांची कमतरता असल्याने बहुसंख्य ग्रामीण लोक अडाणी, निरक्षण, अंधश्रद्धा आहेत. त्यामुळे ग्रामीण लोकांना साक्षर बनविण्यासाठी ग्रामीण

भागात बालवाड्या, शाळा, हायस्कूल, महाविद्यालये सुरु करून तेथे शिक्षण प्रसार करणे हे ग्रामीण विकासाचे एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. ग्रामीण प्रौढांना साक्षर करण्यासाठी साधारणता साक्षरता प्रसार केंद्रे, प्रौढ शिक्षण केंद्रे, रात्रशाळा, समाजशिक्षण केंद्रे सुरु करणे, ग्रामीण लोकांसाठी व्यासायिक शिक्षण-प्रशिक्षणाची केंद्रे सुरु करून त्यांच्या अंगाच्या कलाकौशल्यांचा विकास करणे अशा प्रकारे शिक्षणप्रसाराद्वारे लोकांची गुणवत्ता वाढविणे हे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

३) आरोग्य सेवा पुरविणे : दारिड्र्य, वेकारी, कुपोषण, अज्ञान व अंधश्रद्धा आरोग्य सुविधांचा व स्वच्छतेच्या सवर्याचा अभाव इत्यादी कारणामुळे ग्रामीण लोकांच्या आरोग्याचा दर्जा अत्यंत निकृष्ट आहे. त्यागुळे ग्रामीण लोकांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी ग्रामीण भागात आरोग्य सुविधा (आरोग्य केंद्रे, लसीकरण केंद्रे, कुटुंब कल्याण केंद्रे, प्रशिक्षित डॉक्टर व नर्स, औषधे इ.) पुरविणे. तसेच संडास व गटारी बांधणे, पिण्याचे शुद्ध पाणी पुरविणे, लोकांना स्वच्छतेच्या सवयी लावणे, कुपोषण थांबविणे, आणि त्याद्वारे शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या निरोगी व धडधाकट असे मनुष्यबळ उपलब्ध करणे, लोकसंख्येची गुणवत्ता वाढविणे हे ही ग्रामीण विकासाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

४) पायाभूत सुविधा निर्माण करणे : ग्रामीण समाजात रस्ते, वीज, पाणी, इंधन इत्यादी पायाभूत सुविधा निर्माण करणे हे ही एक ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट आहे. त्यादृष्टीने ग्रामीण भागात रस्ते, पूल, लोहमार्ग, जलवाहतूक अशा वाहतूक सुविधा निर्माण करून त्याद्वारे ग्रामीण लोकांना बाह्य जगाशी घनिष्ठ संबंध प्रस्थापित करणे, ग्रामीण भागाचे विद्युतीकरण करणे, पाण्यासाठी विहीरी, तळी खोदणे, नळाद्वारे पिण्याचे शुद्ध पाणी पुरविणे, वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन इत्यादी दळणवळणाची साधने पुरवून ग्रामीण लोकांपर्यंत बाह्य जगातील घडामोर्डीची माहिती अणि झान पोहचविणे.

५) पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन : शेती व्यसायामुळे ग्रामीण लोकांचा नैसर्गिक पर्यावरणाशी घनिष्ठ संबंध येतो. त्यांच्या बहुतांशी गरजांची पूर्तता पर्यावरणाद्वारे च होते. त्यमुळे पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणे हे ही ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट आहे. त्यादृष्टीने मृदासंधारण, पाणलोट क्षेत्राचा विकास, सामाजिक वनीकरण, गुरांसाठी चारा लागवड इंधनासाठी जलद गरीने वाढणाऱ्या वृक्षांची लागवड, जंगलांचे संरक्षण व संवर्धन इत्यादी उपक्रम राबविणे आवश्यक ठरते.

६) सामाजिक न्याय : ग्रामीण समाजात असलेली आर्थिक व सामाजिक विषमता नष्ट करून समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व या लोकशाही मूल्यांवर आधालेली न्याय समाजव्यवस्था प्रस्थापित करणे हे एक ग्रामीण विकासाचे एक उद्दिष्ट आहे. त्या दृष्टीने ग्रामीण भागातील श्रीमंत व गरीब वर्गातील दरी कमी करणे, विकास कार्यक्रमांचे फायदे अगदी तळागाळातील गरीब व दुर्बल घटवपर्यंत पोहचविणे, धर्मभेद, जातीभेद, लिंगभेद, अस्पृश्यतापालन इत्यादी अनिष्ट प्रथांना पायबंद घालून ग्रामीण भागात सामाजिक सहिष्णुतेचे व समतेचे वातावरण निर्माण करणे, दलित व महिलांच्या न्याय हक्कांचे व हितसंबंधांचे संरक्षण करणे गरजेचे मानले जाते.

७) विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा वापर : परंपरागत ग्रामीण समाजाचे आधुनिक समाजात झापांत घटतून खाणाऱ्या न त्यासाठी वैज्ञानिक व तांत्रिक ज्ञानाचा उपयोग करून घेणे हे देखील ग्रामीण समाजाचे महत्वपूर्ण उद्दिष्ट आहे. त्यादृष्टीने ग्रामीण लोकांना नैसर्गिक व सामाजिक घडामोर्डीमागील शास्त्रीय कारणकार्यभावाचे माहित करून देणे, शास्त्रशुद्ध विचारांची सवय लावणे, उत्पादन प्रक्रियेत व दैनंदिन जीवनात विज्ञान तंत्रज्ञानाचा अधिकाधिक उपयोग करणे उदा. शेतीमध्ये सुधारित बीबियाणो व खेते वापरणे, लागवडीच्या शास्त्रीय पद्धती वापरणे, आजारात डॉक्टरकडून (मांत्रिकाकडून नव्हे) औषधोपचार घेणे, स्वयंपाकासाठी गॅस किंवा किमान सूर्यचूल वापरणे, शौचालयाचा वापर

करणे नेहमी ताजे, स्वच्छ व सकस अन्न घेणे, जेवणापूर्वी हात साबणाने स्वच्छ करणे इत्यादी. थोडक्यात पारंपारिक भोळ्या समजूतीऐवजी शास्त्रीय ज्ञानावर ग्रामीण जीवनाची उभारणी करणे हे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

c) संस्था-संघटनांची स्थापना : ग्रामीण भागातील स्पर्धा व संघर्ष या भावना नष्ट करून त्याजागी सहकार्याची भावना निर्माण करणे अमणि परस्पर सहकायनि आपला व आपल्या समुदायाचा विकास करणे हे ही ग्रामीण विकासाचे एक उद्दिष्ट आहे. त्यादृष्टीने ग्रामीण भागात वाचनालय, व्यायाम शाळा, तरुण मंडळ, महिला मंडळ, क्रीडा मंडळ, शेतकरी मंडळ, विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था (उदा. दूध केंद्रे, खरेदी-विक्री केंद्रे, पत संस्था, बँका, उत्पादन केंद्रे इ.) इत्यादी संस्था-संघटना स्थापन करणे आवश्यक ठरते. संघटीत शक्तीद्वारे विकास हा ग्रामीण विकासाचा आत्मा आहे.

अशाप्रकारे ग्रामीण लोकांतील शक्तीचा व क्षमतांचा विकास करून त्यांच्या सहभागाद्वारे त्यांच्या जीवनाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक अशा सर्व पैलूंचा समतोल विकास साधून त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावणे हे ग्रामीण विकासातील मध्यवर्ती उद्दिष्ट आहे.